

○ پریساکرم رضایی

کتابخانه آستان قدس رضوی تنها کتابخانه بزرگ ایران است که از ادوار گذشته باقی مانده است. درباره تاریخ تأسیس و چگونگی تشکیلات این کتابخانه در ادوار مختلف آگاهی دقیقی در دست نیست. این کتابخانه در آغاز به عنوان یکی از متعلقات روضه منوره هشتمین امام شیعیان، حضرت امام رضا(ع) به تدریج به وجود آمد. چنانکه از قرائن و شواهد و وقفنامه‌های نوشته شده بر پشت برخی از قرآن‌ها و کتب کهن برمی‌آید از ازمینه قدیم، بنا بر رسم مذهبی، قرآن‌هایی بر روضه مطهره وقف می‌شده است و علی‌القاعده محلی برای نگهداری قرآن‌ها و کتاب‌های وقفی در آستان قدس وجود داشته است.

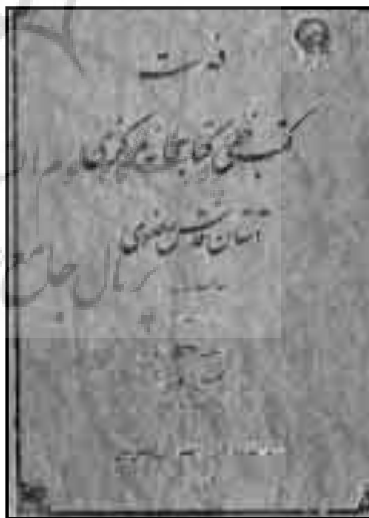
کهن‌ترین نسخه‌های موجود قرآنی است که در ۳۹۳ هـ. وقف شده و پس از آن جزوهایی از قرآن که تاریخ وقف آن ۴۲۱ هـ. است و نیز قرآنی که در اوائل قرن پنجم هـ. در دوره دیالمه وقف شده است. به مرور زمان بر تعداد قرآن‌های وقف شده افزوده می‌شود و به تدریج که شهر مشهد دارای مرکزیت مذهبی و علمی می‌گردد کتب مذهبی از قبیل تفسیر و حدیث نیز بر آستان قدس وقف می‌شده است. از وقفنامه نوشته شده بر پشت نسخه «روض الجنان» با تاریخ سلخ ربیع الاول ۸۶۱ هـ. به خوبی روشن می‌شود که در نیمه قرن نهم هـ. آستان قدس دارای قرآن‌ها و کتاب‌های بسیاری بوده است.

در وقفنامه کتاب غایةالاصول مورخ ۱۴ صفر ۹۲۵ هـ. عبارت «خزانه‌الکتب» دیده می‌شود، بنابراین این کتابخانه در آغاز قرن دهم هـ. دارای کتاب‌های بسیار و گرانبهایی بوده است و کتابخانه‌ای بزرگ و معتبر به شمار می‌رود. بنابر مدارک فوق می‌توان گفت کتابخانه آستان قدس تنها کتابخانه‌ای است که شش قرن بر آن گذشته است.^۱

در دوره صفویه شاه عباس اول در توسعه و تکمیل آستان قدس کوشید و به کتابخانه نیز توجه بسیاری کرد. وی در حدود سال ۱۰۰۹ هـ. به خراسان رفت و تعدادی قرآن خطی منسوب به ائمه اطهار(ع) را وقف این آستان کرد و برخی از کتاب‌هایی را که در غائه اوزبک به تاراج رفته بود گردآورد. در این دوره تولید روضه که در سابق به عهده یکی از سادات عالی‌قدر و اشراف محلی بود به سلاطین سپرده شد و آنها برای انجام امور یکی از رجال عالی‌مرتب را به نیابت تولید منصوب می‌کردند و اداره امور کتابخانه نیز برعهده یکی از علما گذارده می‌شد که به فرمان شاه به

مروری بر بیست و یک جلد فهرست کتب خطی آستان قدس رضوی

از سال ۱۳۳۰ تا ۱۳۸۱

○ فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (جلد بیست و یکم)، دو جلد، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ اول: ۱۳۸۱، ۱۷۵۲ صفحه، وزیری، کالینگور

منصب «خازن الکتب» منصوب می‌گردید.^۲ در این دوره نساخان و وراقان و مصححانی حضور داشته‌اند که از روی نسخه‌هایی که از خارج کتابخانه به دست می‌آورده‌اند برای کتابخانه نسخه برمی‌داشتند و نیز نسخه‌های کتابخانه را مقابله و تصحیح می‌کردند و برای کتابخانه کتاب تهیه می‌نمودند. نظیر این اشخاص در دوره‌های بعد نیز در کتابخانه بوده‌اند.

فهرست‌ها

در طول دوره‌های گذشته، تا حدود سال ۱۱۵۰ هـ. نه فهرستی از کتاب‌ها و نه یادداشتی از تالیفات دیده نمی‌شود. از این تاریخ به بعد در پشت اغلب کتاب‌ها یادداشت‌های عرض از تالیفات و وقت مشاهده می‌شود که فقط به همان یادداشت بسنده کرده‌اند و فهرستی ننوشته‌اند و اگر هم نوشته‌اند اکنون در دست نیست.

از اواخر قرن سیزدهم هـ. فهرست‌هایی به روش‌های مختلف تدوین شده است. نخستین بار فهرستی از میرزا سعید خان مؤتمن الملک، نیابت تالیف آستان قدس، در سال ۱۲۹۶ هـ. در ذیل جلد دوم مطلع الشمس به چاپ رسید. براساس فهرست، تعداد کتاب‌های کتابخانه ۲۰۶۹ جلد بوده است. این فهرست به ترتیب شماره است و اشتباهات بسیاری در اسماء کتاب‌ها و موضوعات آن دیده می‌شود. در سال ۱۳۱۲ هـ. در زمان تالیف شاهزاده مؤیدالدوله کتابخانه را عرض دیده‌اند و فهرست جدیدی با ذکر شماره نوشته‌اند و در آن تاریخ تعداد کتاب‌ها ۲۹۸۲ جلد بوده است.

در سال ۱۳۰۲ ش / ۱۳۴۲ ق. در زمان تالیف محمدعلی قایم مقام فضل‌الله سبزواری، ملاباشی بدایع نگار آستان قدس مأمور عرض کتابخانه شد و فهرست جدیدی برای کتابخانه نوشته شد که نسبت به فهرست‌های سابق کتابخانه کامل‌تر بود، اما خطاها و اشتباهات فهرست‌های سابق همچنان در آن باقی بود. تعداد کتاب‌ها پس از عرض ۳۳۴۴ جلد بود. در این دوره بدایع نگار عرض قرآنخانه را ناتمام گذاشت که سپس اوکتایی آن را کامل کرد و فهرستی با نمره مسلسل و خصوصی و با ذکر مشخصات کامل واقف و سال وقف و سال تحریر و اسم کاتب و

غیره تهیه کرد.^۳

سرانجام جلد یکم فهرست کتابخانه آستان قدس، تحت عنوان فهرست کتب کتابخانه مبارکه آستان قدس رضوی، در دارالطباعه طوس، در دوره نایب تالیف محمد ولیخان اسدی مصباح السلطنه (مقتول در ۱۳۱۴ هـ.)، به همت چند تن از علما و فضلا و دانشمندان که عبارت بودند از افسر، شیخ محمد خالصی، مرتضی قلیخان نایینی، حاج عمادالمحققین واعظ تهرانی معروف به عماد فهرستی، میرزا علی‌اکبر شهیدی ثقة‌الاسلام و اوکتایی نوشته شد.

به این ترتیب کتابخانه آستان قدس نخستین کتابخانه‌ای در ایران است که موفق به نشر فهرست شد. علامه قزوینی درباره این فهرست می‌نویسد: «یک کشف‌الظنون مبسوط جامعی است در فن معرفت‌الکتاب منضمّاً به یک ابن خلکانی در تراجم مؤلفین آنها.»

در این فهرست‌ها «شناساندن کتاب و نسخه به طور آسان» مورد نظر بوده است.^۴ این فهرست دارای تقسیم‌بندی موضوعی است و موضوعات فرعی در نظر گرفته نشده و علومی که نزدیک به هم است مانند صرف و نحو یک جا ذکر شده‌اند.

کتاب‌های هر موضوع به ترتیب الفبایی با رعایت سه حرف اول آمده است. برای هر کتاب دو شماره وجود دارد. شماره بالا ردیف را نشان می‌دهد و شماره پایین که پس از توضیحات درون پرانتز آمده است شماره عمومی کتاب است و کتاب‌هایی که در ضمن کتابی دیگر قرار دارند بدون شماره ذکر گردیده‌اند. در توصیف هر کتاب به غرض و هدف و ابواب کتاب اشاره شده و شرح حال مؤلف با ذکر مدارک آمده و به کتاب‌های شروع و حواشی آن که در کتابخانه موجود است اشاره شده است.

موضوعات این سه جلد فهرست و جلد ۴ تا ۶ فهرست که در سال ۱۳۳۰ تحت عنوان «فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی» منتشر شد به شرح زیر است:

جلد یکم در چهار فصل: فصل اول: حکمت، کلام و تصوف؛ فصل دوم: منطق، فصل سوم: تفسیر؛ فصل چهارم: اخبار، جلد دوم و سوم فصل پنجم تا هفتم را در برمی‌گیرد که عناوین آنها عبارت است از: فقه، اصول، تجوید، ادعیه، اخلاق و مواعظ، رجال و انساب، نعمت، صرف و نحو،

معانی و بیان، تاریخ و افسانه، ادبیات، طب، ریاضی.
جلد چهارم شامل منطق، حکمت، کلام، فلسفه، تفسیر.
جلد پنجم شامل اخبار، فقه.
جلد ششم شامل اصول فقه، تجوید و قرآنت، ادعیه و مزار، اخلاق، رجال و انساب و درایه.

در سال ۱۳۶۵ کتابخانه تصمیم به چاپ مجدد فهرست‌های مذکور می‌گیرد تا در چاپ جدید به تصحیح اشتباهات و تحقیق بیشتری نیز بپردازد، زیرا فهرست‌هایی که ۶۰ سال پیش به چاپ رسیده بود به دلیل اشتباهات بسیار تقریباً غیرقابل استفاده می‌نمود.

به این ترتیب جلد یکم فهرست با تحقیق و بازنگاری سیدعلی اردلان جوان در ضمن سلسله انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی در سال ۱۳۶۵ به چاپ می‌رسد. وی در مقدمه این فهرست به تعدادی از اشتباهات موجود در فهرست‌های قبلی اعم از اشتباه در روش، ترتیب الفبایی، تشخیص موضوع، غلط‌های چاپی، حذف معرفی برخی از رساله‌ها، اشتباه در تشخیص نام مؤلف و عنوان کتاب اشاره می‌کند و وی تا حد ممکن به تصحیح موارد اشتباه و رفع نواقص پرداخته است و فهرست کتاب‌های چاپی را که در فهرست‌های پیشین در پایان کتاب‌های خطی هر موضوعی آمده حذف کرده است.

این جلد در چهار بهره تدوین گشته است و فهرست نسخه‌های خطی فارسی، عربی و ترکی را در سه موضوع در برمی‌گیرد: (۱) حکمت، کلام، عرفان (۲) منطق (۳) تفسیر قرآن و فصل چهارم فهرست پیشین در موضوع اخبار به ملحد دوم که شامل موضوعات فقه و اصول و اخبار است موقوف گشته است.

از مجلدات شش گانه قدیم به جز جلد اول، فقط جلد پنجم با تحقیق و بازنگری محمدرضا رضاپور، در سال ۱۳۷۹ به چاپ رسیده است که کتاب‌های فقه و اخبار را در برمی‌گیرد.

جلد هفتم فهرست در دو بخش تألیف احمد گلچین معانی است و در سال ۱۳۴۶ منتشر گردیده است. این جلد دو هزار نسخه خطی تاریخی و ادبی کتابخانه را در برمی‌گیرد. بخش نخست این فهرست عنوان «تاریخ و افسانه» دارد و دنباله فصل چهاردهم از جلد سوم فهرست این کتابخانه است و بخش دوم که «ادبیات» است بقیه فصل پانزدهم همان مجلد.

جلد هشتم نیز تألیف احمد گلچین معانی است و ۶۶۳ عنوان نسخه خطی عربی و فارسی را در موضوع ریاضی در برمی‌گیرد. از این تعداد ۱۶۹ عنوان مندرج در جلد سوم کتابخانه بوده که با تجدیدنظر در این جلد معرفی شده است.

جلد نهم فهرست تألیف مایل هروی و علی اردلان جوان کتاب‌های خطی فارسی و عربی، ترکی و کردی را در دو بخش (۱) تاریخ، تذکره، افسانه، سفرنامه و جغرافی (۲) ادبیات در برمی‌گیرد.

بخش اول این جلد ادامه بخش اول جلد هفتم است.
جلد دهم تألیف غلامعلی عرفانیان فهرست توصیفی نسخه‌های خطی ریاضی را در برمی‌گیرد و این موضوع شامل احکام، اختیارات، اسطرلاب، اوزان و مقادیر، تقویم، جبر و مقابله، جفر، حساب، زیچ، معرفت سمت قبله، هندسه و هیئت می‌شود.

جلد یازدهم تألیف مهدی ولایی شامل موضوعات (۱) حکمت، کلام، عرفان، عقاید (۲) منطق (۳) تفسیر است.
جلد دوازدهم مشتمل بر توصیف و شرح مفصل ۶۵۸ نسخه و ۶۴ مجموعه، در مجموع ۱۰۵۹ عنوان را در موضوع صرف و نحو عربی و فارسی و ترکی در برمی‌گیرد.

جلد چهاردهم، تألیف براتعلی غلامی مقدم حاوی معرفی بیش از ۱۲۰۰ جلد از نسخه‌های خطی عربی و فارسی در موضوع اخبار می‌باشد. جلد پانزدهم تألیف محمد وفادار مرادی مشتمل بر ۸۱۰ نسخه در ادعیه و مزار است و در واقع ادامه جلد ۶ فهرست است و بازنگری و تجدید نظر در فهرست کتاب‌های خطی جلد دوم فهرست کتابخانه (فصل هشتم) را نیز در برمی‌گیرد.

جلد شانزدهم نیز تألیف مؤلف پیشین مشتمل بر ۸۳۱ نسخه خطی

در موضوع اصول فقه است و در حقیقت ادامه همین موضوع در جلد ۶ است و بازنگری و اصلاح مطالب بخش اصول فقه را در جلد دوم فهرست کتابخانه در برمی‌گیرد.

جلد هفدهم تألیف محمدرضا فاضل هاشمی مشتمل بر توصیف و شرح مفصل ۶۳۶ نسخه خطی در موضوع ادبیات، بدون احتساب رساله‌های مجموعه‌ها، است.

جلد هجدهم تألیف مهدی ولایی در موضوع ریاضیات در بردارنده معرفی و توصیف کامل ۲۱۰ نسخه خطی است و ادامه کتب ریاضی است که جلد هشتم فهرست به آن اختصاص داشت.

جلد نوزدهم تألیف غلامعلی عرفانیان فهرست ۴۹۹ نسخه خطی راه، بدون احتساب رساله‌های مجموعه‌ها، در دو بخش، موضوعات (۱) علوم و فنون پزشکی (۲) بازنامه‌ها، فرس نامه‌ها، کشاورزی، گیاهان دارویی، حیوان‌شناسی و علوم طبیعی در برمی‌گیرد.

جلد بیستم تألیف براتعلی غلامی مقدم در موضوع فقه است.

همه مجلدات فوق براساس الفبایی نام کتاب تنظیم شده و معرفی همه نسخه‌ها در دو بخش کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی انجام شده است. در پایان جلد‌های ۱ تا ۶ چاپ قدیم فهرست راهنمای اسامی کتاب‌ها و مؤلفان وجود دارد و در پایان جلد ۱ و ۵ تجدید چاپ شده و ۷-۲۰ نیز برخی از نمایه‌ها وجود دارد: اسامی کتاب‌های معرفی شده، اشخاص و طوایف و قبایل، کتاب‌های متفرقه و اماکن، واقفان، مذهبیان و کاتبان. همچنین در پایان مجلدات فوق تصویری از برخی صفحات نسخه‌های خطی دیده می‌شود.

جلد بیست و یکم فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سال گذشته در دو مجلد و ۱۷۵۲ صفحه انتشار یافت. این مجلد از فهرست معرفی ۲۸۶۰ نسخه یا رساله را در موضوع فقه دربرمی‌گیرد و تألیف براتعلی غلامی مقدم است که پیش از این جلد

چهاردهم و بیستم فهرست را تألیف کرده است. این فهرست بر مبنای الفبای نام کتاب‌ها تنظیم شده و معرفی هر نسخه مانند مجلد‌های دیگر بر مبنای فهرست‌نویسی رایج نسخ خطی در دو بخش کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی تهیه گردیده است که در زیر به بررسی ویژگی‌های این دو بخش در این فهرست می‌پردازیم:

(۱) شماره ردیف که در بالای نام نسخه در وسط سطر آمده و نشانگر تعداد نسخه‌های معرفی شده در این فهرست است. براین اساس، مجلد اول در ۹۰۳ صفحه، ۱۵۵۸ نسخه و مجلد دوم در ۸۷۰ صفحه، ۱۳۰۱ نسخه باقی را دربر گرفته است.

(۲) نام کامل کتاب که در زیر شماره ردیف و در وسط سطر ذکر شده و شماره مجلد نسخه در کنار آن قید گردیده است. به طور مثال مسالک الافهام (ج ۷)؛ المقتعه (ج ۱ - ۲).

در صورتی که از یک کتاب نسخه‌های متعددی وجود داشته است، نام نسخه به طور مکرر ذکر شده و مشخصات کتاب‌شناسی آن در ذیل نسخه اول آمده و در مورد نسخه‌های بعدی پس از نام نسخه فقط به

ویژگی‌های نسخه‌شناسی آن اشاره شده است. به طور مثال الروضة البهیه ۱۲۶ بار (ص ۶۷۹-۷۳۸) و مسالک الافهام ۱۱۰ بار (ص ۱۲۴۹-۱۳۰۸) تکرار شده است. حال آنکه نیازی به ذکر مجدد نام کتاب‌ها نیست و نام تکرار شده را می‌توان حذف کرد. در این‌گونه موارد در مورد نسخه اول نام کتاب به طور کامل و در مورد نسخه‌های بعدی نام نسخه به صورت مختصر می‌آید: المراسم العلویه و الاحکام النبویه (نسخه اول؛ المراسم العلویه (نسخه‌های بعدی).

نگاهی به عناوین نسخه‌ها نشان می‌دهد که نسخه‌های معرفی شده را بیشتر آثار مشهور فقه اسلامی تشکیل می‌دهد، از جمله: ابواب الجنان، ارشاد الازدهان، بذایة الهدایه، جامع المقاصد، جواهر الکلام، الحدائق الناضره، الدروس الشرعیه، ذخیره المعاد، ذکری الشیعه، الروضة البهیه، ریاض المسائل، السرائر الحاوی، شرایع الاسلام، غایة المراد، قاطعة اللجاج، قواعد الاحکام، اللمعة الدمشقیه، المختصر النافع، مختلف الشیعه، مسالک الافهام، مصباح الفقیه، مطالع الانوار، مفاتیح الشرایع، مفتاح الکرامه، المناهل، نتایج الافکار، نجات‌العباد، النهایه، الهدایه.

در مورد دیگر نسخه‌ها باید گفت تعدادی نسخه با مؤلف نامعلوم در فهرست دیده می‌شود و چند نسخه منحصر به فرد با مؤلفانی که شناخته شده نیستند.

چنانچه کتابی به دو نام مشهور بوده باشد ابتدا نام اصلی یا مشهورتر ذکر شده و پس از علامت (=) نام دیگر آمده است، اما از نام دوم به نام اول ارجاع داده نشده است.

همچنین باید به سه نوع کتاب معمول فقهی که در این فهرست معرفی شده است اشاره کرد: نخست) تقریرات، از سید مرتضی یزدی مشهدی، میرزا مهدی شهیدی، شیخ محمد نجم‌آبادی و... دوم) رساله عملیه از محمدباقر شفتی بیدآبادی، شیخ مرتضی انصاری، محمد یوسف حابری استرآبادی، محمدین محمود بحواری و چند مؤلف ناشناس. سوم) اجوبه المسائل و سؤال و جواب که نسخه‌های متعددی از آنها در این فهرست دیده می‌شود و در آنها یکی از علما و چندین پرسش فقهی و اعتقادی که عالمی دیگر مطرح کرده است به روش فتوایی یا استدلالی پاسخ می‌گوید و گاهی نیز نام پرسش‌کننده مشخص نیست.

(۳) پس از نام کتاب شماره ثبت اموالی در زیر نام کتاب در داخل کمان قرار گرفته است. در مورد رساله‌ها با ذکر حرف ض، به معنای ضمیمه، تعلق آنها به یک مجموعه نشان داده می‌شود، به طور مثال مناسک الحج با شماره ض (۷۸۲۹) مشخص شده که نشان می‌دهد این رساله در ضمن مجموعه شماره ۷۸۲۹ قرار دارد.

(۴) پس از موارد فوق پیش از آغاز معرفی کتاب، زبان کتاب، عربی یا فارسی، در داخل کمان در سمت راست سطر اول می‌آید.

(۵) ابتدا نام کامل مؤلف، شارح، محشی یا مترجم، همراه با سال تولد و وفات یا قرنی که می‌زیسته است ذکر می‌شود. این نام پس از حرف اضافه «از» می‌آید اما در چند مورد نیز نام مؤلف به صورت جمله و با کلمات اضافی آورده شده است، مثلاً در مورد جواهر الکلام: از تألیفات ارزنده شیخ محمدحسن بن... است (ص ۱۲۶۶).

برای ذکر نام مؤلف از شیوه خاصی پیروی نشده است، نام برخی از مؤلفان براساس نام اشهر ذکر گردیده، مانند: «شیخ بهایی، محمدین

حسین» (ص ۳۰۹) و نام برخی دیگر مانند سید نعمه‌الله جزایری به صورت کامل آمده است: «سید عبدالله بن نورالدین بن نعمه‌الله موسوی جزایری» (ص ۲۳۸)، گاهی نیز انتخاب نام اشهر بر مبنای اسامی مستند کتابخانه ملی نیست، مانند: «شیخ انصاری» (ص) و «علامه مجلسی» (ص ۵۹۴). در مورد برخی از مؤلفان نیز اصلاً به نام اشهر آنها اشاره نشده است، مانند:

سید شریف مرتضی علی بن حسین بن طاهر بن موسی مولی که به علم‌الهدی معروف است (ص ۱۳۱۷)؛ مولوی محمدین حسن طوسی خراسانی که به شیخ طوسی مشهور است (ص ۱۰۱۳) و موارد دیگر. از سوی دیگر، در مورد نام یک مؤلف واحد صورت یکسانی انتخاب نشده است، مثلاً در مورد نام میرزای قمی به صورت‌های زیر برمی‌خوریم:

میرزای قمی، ابوالقاسم بن محمدحسن گیلانی (۱۲۳۱ هـ . ق) (ص ۲۹۰)

ابوالقاسم بن حسن گیلانی معروف به میرزای قمی (۱۱۵۱ - ۱۲۳۲ هـ . ق) (ص ۳۷۶)

میرزای قمی (ص ۳۷۸)

ابوالقاسم بن حسن گیلانی (ص ۳۷۹)

میرزای قمی، ابوالقاسم بن حسن (ص ۹۰۲)

صاحب قوانین میرزا ابوالقاسم بن حسن گیلانی (ص ۱۲۴۳)

ابوالقاسم بن محمدحسن گیلانی معروف به میرزای قمی (ص ۱۳۷۷)

میرزا ابوالقاسم بن حسن گیلانی صاحب قوانین الاصول (ص ۱۳۸۵)

همان‌طور که ملاحظه می‌شود حتی در مورد تاریخ وفات مؤلف نیز

با دو تاریخ برخورد می‌کنیم. این اشکال در مورد شیخ بهایی نیز به چشم می‌خورد و تاریخ وفات او در یک جا ۱۰۳۱ هـ . ق (ص ۱۰۳۰) و در جایی دیگر ۱۰۳۰ هـ . ق (ص ۱۳۲۷) ذکر شده است.

درباره مؤلف توضیحی داده نشده و به آثار دیگر او اشاره نگردیده است.

این موضوع در فهرست‌های پیشین کتابخانه نیز از الگوی واحدی پیروی نکرده و گاهی توضیحی جزئی در مورد مؤلف آورده شده است.

در صورتی که نام مؤلف کتابی مشخص نباشد به صورت «مؤلف نامعلوم»، «شارح نامعلوم»، «محتسبی نامعلوم» از آن یاد شده است.

اما در این مورد نیز از یک الگوی واحد پیروی نشده است و صورت‌های مختلف دیده می‌شود: مؤلف: نامعلوم، از مؤلفی نامعلوم،

مؤلف: نامعلوم و از علمای قرن ۱۳ هـ . ق، تألیف یکی از علمای قرن ۱۲ هـ . ق، مؤلف: ناشناس و...

۶) پس از نام مؤلف بلافاصله توضیحی کوتاه درباره کتاب ارائه می‌شود. در این توضیح به اختصار به موضوع کلی کتاب اشاره می‌شود و در صورت لزوم تعداد و عناوین ابواب، فصول و بخش‌های آن به طور مختصر معرفی می‌گردد و گاهی تاریخ تألیف کتاب نیز ذکر می‌شود. در این قسمت در صورتی که کتاب شرح یا حاشیه باشد به متن اصلی کتاب و مؤلف آن نیز اشاره می‌شود.

۷) پس از کتابشناسی کوتاه نسخه به ناقص یا کامل بودن کتاب و اوراق افتاده کتاب اشاره می‌شود و آغاز و انجام موجود نسخه بیان می‌گردد. در این مورد چنانکه معمول است سعی شده مقداری از مطلب آغاز و انجام نسخه که دارای معنی و کامل باشد بیان گردد. در صورتی که آغاز یا انجام نسخه مانند نسخه قبلی بوده باشد از تکرار مطلب خودداری شده و با عبارات مختلفی نظیر «آغاز: مانند پیشین»، «آغاز: مانند همان»، «آغاز: مکرر پیشین»، «آغاز: مکرر»، «انجام: مانند شماره...»، «انجام: مانند نسخه شماره...»، «آغاز و انجام: عیناً برابر با نسخه پیشین است»، «انجام: مکرر،

«آغاز: مانند نسخه پیشین» به آن اشاره شده است.

گاهی نیز اصلاً به مکرر بودن آغاز یا انجام اشاره نشده و آغاز و انجام حذف گردیده است. در این‌گونه موارد البته آغاز و انجام نسخه را از روی نسخه‌های قبلی می‌توان دریافت، اما بهتر می‌بود در این مورد نیز از روش یکسانی پیروی می‌شد.

همچنین در چند مورد آغاز نسخه یکی است، اما به آن اشاره‌ای نشده و مطلب تکرار شده است، مانند آغاز نسخه ۹۳۶ که مانند نسخه شماره ۹۳۲ است و انجام نسخه شماره ۹۴۲ که مانند نسخه شماره ۹۳۹ است.

سپس به نسخه‌شناسی پرداخته می‌شود:

۸) ابتدا به نوع خط، نام کاتب و تاریخ کتابت و محل کتابت ذکر می‌شود، در صورتی که نام کاتب معلوم نبوده است با عبارت «کاتب: نامعلوم» و اگر نسخه به خط مؤلف بوده باشد، با ذکر نام «مؤلف» پس از نوع خط، به آن اشاره شده است. چنانچه نسخه تاریخ کتابت نداشته باشد، قرن کتابت تعیین گردیده است. اما به مواردی که از اصطلاحات متفاوتی استفاده شده است نیز برمی‌خوریم: «نسخ مجهول الکاتب» و «تاریخ تحریر».

۹) اشاره به کاغذ. در این مورد فقط به رنگ کاغذ اشاره شده و نوع کاغذ مشخص نگردیده است. رنگ‌های کاغذ در این فهرست عبارت است از: نخودی، شکری، نباتی، فسقی و حنایی. به آهار مهره بودن کاغذ

و آسیب‌دیدگی‌ها و وضعیت آن نیز اشاره شده است. (۱۰) ذکر تعداد سطرها، برگ‌ها و اندازه طول و عرض کتاب که واحد آن - که به سانتیمتر است - ذکر نشده است. (۱۱) نوع عناوین که گاهی به سنگرف است و گاهی نوشته شده: «عناوین به سرخی» که عبارت صحیحی نیست و «عناوین به قلم سرخ». (۱۲) اشاره به تزیینات کتاب از جمله سرلوح، جدول، کمند و رنگ آن. (۱۳) اشاره به حواشی نسخه و نشانه‌های آن، و یادداشت‌های مهم آغاز و پایان نسخه مانند یادداشت‌های مالکیت و مهرها. اما مضمون یادداشت‌ها و سجع مهرها بیان نگردیده است. (۱۴) اشاره به ویژگی‌های جلد: ابتدا نوع جلد، نظیر تیماج، میشن، مقوا و رنگ آن مانند عنابی، مشگی، زرشکی، قهوه‌ای، ماشی، خرمایی، جگری، خردلی. و نیز ویژگی‌های دیگر نسخه مانند لبه‌دار، ضربی، یک‌لا. همچنین تزیینات، رنگ آستر، جنس رویه و وضعیت آن که به جز اصطلاح فرسوده از کلمات مستعمل و اسقاطی نیز برای آن استفاده شده است.

(۱۵) در پایان به چگونگی تهیه نسخه که از محل خریداری، اهدا، وقف یا انتقالی بوده است اشاره می‌شود. ارجاع به منابع کتاب‌شناسی و رجال‌شناسی که یکی از مهمترین ویژگی‌های فهرست‌های نسخه‌های خطی است و بر اعتبار و اهمیت معرفی نسخه می‌افزاید، در این فهرست هر جا که لازم دانسته شده در پانویس ذکر شده و گاهی نیز به چاپ آثار اشاره گردیده است. اما موارد ارجاع به منابع و مأخذ زیاد نیست و از ضابطه خاصی پیروی نشده است. ارجاع به ذریعه که از منابع کتاب‌شناسی مهم است به ندرت انجام شده است.

در مورد نسخه شماره $\frac{2536}{8862}$ و $\frac{2277}{7541}$ اشاره به چاپ نسخه بدون ذکر ویژگی‌های نشر است.

در این فهرست هر توضیحی اضافه بر الگوی اصلی فهرست به پانویس منتقل شده است، اما بررسی پانویس‌ها نشان می‌دهد که برای ذکر مطالب در پانویس از معیار یکسانی پیروی نشده است. در ص ۱۳۶۱ توضیحی که در متن و در جای خود آمده: «جای عناوین سفید» اشتباهاً در پانویس نیز تکرار شده است. در ص ۱۳۷۶ معلوم نیست چرا سال تألیف به جای ذکر در متن به پانویس منتقل شده است و یا در صفحه ۱۳۸۲ صورت دیگر نام «کرباسی» مؤلف «کلباسی» در پانویس آمده است.

در ص ۷۹۴ تعداد صفحات رساله که همواره در نسخه‌شناسی ذکر می‌شود در زیرنویس آمده است. نام دیگر نسخه که در کنار عنوان اصلی ذکر می‌شود در مورد نسخه $\frac{2276}{18470}$ در پانویس آمده است.

مطالبی که پس از عنوان مورد نظر در نسخه ادامه می‌یابد گاه در پانویس، گاه در میان ویژگی‌های نسخه‌شناسی و گاه پیش از این قسمت و به صورت جداگانه ذکر شده است. مثلاً در مورد نسخه $\frac{2277}{33608}$ اجازه‌ای که در آغاز نسخه آمده در پانویس اشاره شده و در مورد نسخه $\frac{1056}{11173}$ سر اجازه روایت که پس از متن نسخه آمده بلافاصله پس از عنوان در متن ذکر گردیده است. گاهی نیز در متن نسخه‌شناسی به رساله‌ای که در آغاز نسخه آمده اشاره شده است: $\frac{2341}{1769}$ و موارد دیگر.

در صفحه ۱۳۶۵ ترجمه بخشی از جمله عربی انجام نسخه در

پانویس ذکر شده، اما در مورد نمونه‌های دیگر چنین نشده است. همچنین ذکر بعضی مطالب در پانویس لازم نیست: پانویس (۱) در صفحه ۲۸۵؛ پانویس (۲) در صفحه ۱۳۰۱ و پانویس صفحه ۱۲۷۵. بسیاری از پانویس‌های دیگر نیز به طور معمول می‌بایست در خود متن ذکر شود، مانند پانویس صفحه ۱۲۶، ۶۳۳، ۶۶۶، ۷۷۸، ۸۰۴، ۹۷۷، ۱۳۰۷. و نیز تفاوت در بیان یک مطلب واحد در پانویس: صفحه ۴۷۰ و ۴۷۴.

در مورد حروفچینی و صفحه‌آرایی این جلد از فهرست آستان قدس باید گفت تعدادی اشتباهات تایپی نیز در متن دیده می‌شود: صفحات ۸۲، ۳۰۸، ۶۶۰، ۶۶۹، ۷۰۹، ۷۴۹، ۷۸۶، ۸۰۱، ۱۱۶۹، ۱۱۷۱، ۱۳۵۹، ۱۴۰۸، ۱۵۶۹.

در صفحه‌آرایی نیز رعایت حداکثر استفاده از صفحه نشده است و الگویی که برای تنظیم مطالب در صفحه انتخاب شده موجب شده که فضاهایی در صفحه بیهوده خالی بماند و نیز در حروف چینی اسامی بخش‌ها و ابواب کتاب، مطالب زیر هم آمده است که منجر به هدررفتن قسمت‌هایی از کاغذ شده و نوعی ناهماهنگی در متن صفحه کرده است، حال آنکه ممکن بود با استفاده از علامت (:) مطالب را پشت سر هم آورد: صفحات ۲۳، ۳۵۲، ۴۴۵، ۴۹۷، ۵۴۶، ۹۰۵، ۹۲۶، ۹۳۰، ۱۰۰۲ و ...

همچنین یک مورد اشتباه در ترتیب الفبایی نام نسخه‌ها دیده می‌شود نسخه شماره $\frac{1188}{11198}$ به نام رسائل که پس از الروضة البهیه قرار گرفته است.

قاعده حذف واژه «رساله» هر گاه که جزو نام کتاب نباشد و قرار دادن آن در داخل پرانتز در جلو نام کتاب در مورد کتاب «الرساله الرضاعیه» و «رساله در حدود» رعایت نشده است.

در انتهای بخش دوم فهرست دو نمایه فهرست مؤلفان و کاتبان ارائه شده است. همچنین تصویر صفحاتی از نسخه‌های خطی معرفی شده در این مجلد در انتهای هر دو بخش آمده است.

در پایان باید گفت فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی، به صورتی علمی و جامع نیاز به آگاهی از علوم مختلف، تراجم رجال و مؤلفان، منابع کتاب‌شناسی، ویژگی‌های نسخه‌شناسی، نسخه‌های خطی موجود و غیره دارد. فهرست‌نگار نسخه‌های خطی مسئولیت خطیری بر عهده دارد و می‌کوشد با تحقیق و تتبع عالمانه در مأخذ و مدارک موجود شناخت خود را مستند و متقن سازد. این موضوع به ویژه در مورد شناخت نسخه‌هایی که افتادگی دارد و شناخته شده نیست حائز اهمیت است. ضمن آنکه فهرست‌نگار نسخه‌های خطی در برخی موارد می‌بایست براساس استنباط و اجتهاد علمی خود به اظهار نظر و بیان مطالب بپردازد. از این رو کار غلامی مقدم در خور توجه و استادانه است و بیان مطالب فوق فقط با انگیزه بهبود کیفیت کارهای علمی در کشور انجام شد.

وی همان‌طور که در مقدمه فهرست توضیح می‌دهد در این فهرست به اشتباهات برخی از تذکره‌ها و تراجم اشاره می‌کند که از جمله برجستگی‌ها و فواید این فهرست است.

امید است کتابخانه آستان قدس در ادامه چاپ فهرست‌های مجموعه ارزشمند نسخه‌های خود که از ذخائر عظیم فرهنگی کشور است بیش از پیش موفق باشد.